

Nödhjälp eller skapandet av ett idealsamhälle?

Filantropisk verksamhet i lokalsamhället under mellankrigstiden

Från den tid stadens fruar gick från dörr till dörr i fattigkvarteren – vi vet att ännu så sent som på 1890-talet polismästaren själv eskorterade mängen fru i de mest ökända stadsdelarna – [...] står vi nu [1948] inför tre hem, som mottar gamla och ekonomiskt beträngda inom sina murar, varjämte antalet av dem, som erhållit direkta understöd, de senaste åren uppgått till 300 à 400 personer.¹

Ur föregående citat utkristalliserar en bild av den misär som filantropiska föreningar stod inför och ville avhjälpa i 1800-talets Finland. Under 1900-talets första decennier förändrades samhället emellertid snabbt vilket även avspeglade sig i den frivilliga hjälpverksamheten: traditionella filantropiska föreningar reviderade sina verksamhetsprinciper och helt nya modeller för privat välgörenhet uppstod. Det övergripande syftet med denna uppsats är att belysa filantropin som en föränderlig och mångfacetterad samhällelig företeelse och analysera den mot bakgrund av samhälls-omvandlingen.

Konkret studerar vi lokala organisationer som bedrev allmännyttig verksamhet i syfte att minska fattigdomen och höja välfärden i lokalsamhället. Detta förstår vi som ett uttryck för privat välgörenhet. Vår huvudfrågeställning är filantropins betydelse för skapandet av nya välfärdsstrukturer på tröskeln till den moderna välfärdsstatens uppkomst. Vi analyserar också vilka ideal filantropins aktörer hade

1. Elsa von Born, *Fruentimmersföreningen i Helsingfors r.f. 100 år* (Helsingfors 1948), s. 20–21.

under denna tid som präglades av snabb ekonomisk utveckling, urbanisering och stigande levnadsstandard. Våra fallstudier är följande organisationer: *Fruentimmersföreningen i Helsingfors*, *Föreningen för Välgörenhetens Ordnande i Helsingfors* samt *Säde Yhdistys*, som verkade i Mänttä. Dessutom refererar vi tidvis till andra föreningar på andra orter.

Vi studerar välgörenhetsorganisationernas syften, verksamhet och samarbeten. Vi jämför situationen i urban miljö, framför allt i Helsingfors, med situationen på en mindre bruksort och analyserar huruvida och i hur hög grad föreningarnas verksamhetsformer och finansieringsmodeller tog olika uttryck i olika lokala sammanhang. Studien fokuserar på relationen mellan det privata och det offentliga på lokalnivå, det vill säga mellan organisationer och kommuner. Vi studerar alltså hur välgörenhetsorganisationer verkade i skärningspunkten mellan det privata och offentliga och hur denna samverkan förändrades under mellankrigstiden och hur lokala förhållanden påverkade föreningarnas syfte, finansiering och anknytning till det offentliga. Vi analyserar också hur olika tillvägagångssätt inom det filantropiska välfärdsarbetet påverkade praxis inom den framväxande kommunala servicen. Statens roll blir inte föremål för analys utan dess roll syns framför allt genom att social- och hälsovårdslagstiftningen påverkade de lokala aktörernas inbördes relation.

Undersökningsperioden täcker framför allt mellankrigstiden, även om vi i vissa fall diskuterar sent 1800-tal och tidigt 1900-tal i syfte att bättre förstå utvecklingens historiska rötter. Början av 1920-talet innebar en viktig vändpunkt då nya verksamhetsformer och nya rutiner på det sociala området etablerades och förhållandet mellan stat, kommun och privat välgörenhetsverksamhet omorganiserades. Detta hängde samman med den ekonomiska och samhällliga omvandlingen. Den ekonomiska utvecklingen ledde till stigande levnadsstandard och nya arbetstillfällen. Röstretsreformen i början av seklet hade öppnat upp för en demokratisering. Samtidigt blev industrialiseringens avigsidor allt mer uppenbara och de sociala klyftorna och de samhällliga motsättningarna accentuerades. Sociala reformer diskuterades allt mer, framför allt då socialdemokraternas politiska inflytande växte efter röstretsreformen. Även vissa borgerligt sinnade stödde sociala initiativ. I många länder hade reformer genomförts redan i slutet av 1800-talet och inom den finländska

eliten togs intryck framför allt av de tyska sociala välfärdsreformer-
na. Man insåg dessutom att sociala förbättringar kunde motverka
risken för oroligheter. Efter självständigheten och inbördeskriget
blev nationsbygget centralt och sociala förbättringar blev en del av
denna process.

Utvecklingen som beskrivs var dock inte enkel och följde delvis
olika mönster i storstad och periferi. Vår utgångspunkt är att man
måste studera välgörenhetsverksamhet i sitt lokala sammanhang
för att beakta den privata välfärdssektorns heterogenitet och påpeka
vilka faktorer som gav upphov till lokala variationer. På bruksorter
dominerade ofta en enda arbetsgivare och många företag upprätt-
höll egna välfärdsprogram för arbetstagarna och investerade i infra-
struktur och basservice. Kommunerna på landsorten hade vanligtvis
en svag ekonomi. I storstadsmiljön var situationen delvis den mot-
satta. Kommunen bar där det primära ansvaret för utvecklandet av
infrastruktur och välfärdsservice. Dessutom fanns det ett stort antal
mindre företag, vilka inte kunde eller hade intresse av att driva väl-
färdsprogram eller påverka stadens sociala utveckling. Överhuvud-
taget är den lokala synvinkeln som angreppssätt relevant eftersom
föreningar på gräsrotsnivå ofta utgör en av hörnstenarna för dagens
frivilligsektor och för civilsamhället i allmänhet.²

Vårt arbete följer följande upplägg. Efter att vi introducerat forsk-
ningsobjekten (det vill säga föreningarna) samt det empiriska mate-
rialet och metodologin, går vi över till att analysera föreningarnas
syften och hur de relaterade till samhällsutvecklingen. Därefter be-
lyser vi föreningarnas konkreta verksamhet och deras ekonomiska
förutsättningar. Efter detta analyserar vi verksamhetens gradvisa pro-
fessionalisering och kvinnornas möjlighet till en karriär inom detta
fält. Till sist utsträcker vi analysen till förhållanden mellan kommu-
nerna och föreningarna och diskuterar hur samarbetet utformades
och utvecklades. I avslutningen återkommer vi till diskussionen om
filantropi som en föränderlig företeelse och om dess betydelse inom
Finlands samhällsutveckling under perioden före den moderna väl-
färdsstatens uppkomst.

2. Risto Alapuro, 'Introduction: Comparative approaches to associations and civil society
in Nordic countries', Risto Alapuro & Henrik Stenius (eds), *Nordic Associations in a
European Perspective* (Baden-Baden 2010), s. 11–28.

Forskningsobjekt och forskningsläge

I den empiriska analysen studeras alltså välgörenhetsverksamhet som drevs av filantropiska föreningar. Detta inbegriper organisationer som sysslade med fattighjälp och olika former av välfärdsservice. Det finns gott om forskning som lyfter fram dylika organisationers roll för framväxten av modern socialvård och välfärdsservice.³ Tidigare forskning har påpekat att frivilliga organisationer spelade en avgörande roll långt innan begreppet ”den tredje sektorn” började användas.⁴ Den privata sektorns bidrag till den sociala trygghetens utveckling i Finland har också framhållits av tidigare forskare.⁵ De filantropiska föreningarna som utdelare av penningbidrag eller som ansvariga för arbetsförmedling som en form av nödhjälsarbete har däremot i mindre utsträckning blivit föremål för forskning.

Internationellt finns det en omfattande forskningstradition kring företagens välfärdsprogram – eller (privat) välfärdskapitalism (*welfareism, welfare capitalism*) – som en del av välfärdsstatens framväxt.⁶ Denna forskningstradition har dock inte i samma utsträckning vunnit insteg i Finland. Företagens privata välfärdsprogram har i finsk historieforskning framför allt diskuterats och analyserats som en del av företags- eller lokalhistoria, snarare än som en del av framväxten av det moderna välfärdssamhället.⁷ I denna uppsats är visserligen inte

-
3. Mirja Satka, *Making Social Citizenship: Conceptual Practices from the Finnish Poor Law to Professional Social Work*, Publications on Social and Political Sciences and Philosophy (Jyväskylä 1995); Helene Laurent, *Asiantuntijuus, väestöpolitiikka, sota. Lastenneuvoloiden kehittyminen osaksi kunnallista perusterveydenhuoltoa 1904–1955*, Valtiotieteellisen tiedekunnan julkaisuja 61 (Helsinki 2017), s. 44.
 4. Max Engman, ’Filantropin, välfärdsstaten och alternativet’, *Historisk Tidskrift för Finland (HTF)* 83 (1998:2).
 5. Exempelvis Jouko Jaakkola, ’Sosiaalisen kysymyksen yhteiskunta’, Jouko Jaakkola et al. (toim.), *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia* (Helsinki 1994), s. 144–149.
 6. Klassiska studier är exempelvis, Stuart D. Brandes, *American Welfare Capitalism, 1880–1994* (Chicago 1970); Jacoby Sanford, *Modern Manors: Welfare Capitalism since the New Deal* (Princeton 1997); Andrea Tone, *The Business of Benevolence: Industrial Paternalism in Progressive America* (New York 1997).
 7. Det finns naturligtvis undantag som exempelvis Pauli Kettunen, *Työväen kysymyksestä henkilöstöpolitiikkaan. Liiketoiminnan sosiaalinen ulottuvuus – tapaus Partek* (Turenki 2018); Inkeri Ahvenisto, *Tehdas yhdistää ja erottaa Verlassa 1880-luvulta 1960-luvulle* (Helsinki 2008); Jussi Koivuuniemi, *Tehtaan pillin tahdissa: Nokian tehdasyhdyskunnan sosiaalinen järjestys 1870–1939* (Helsinki 2000); Fellman har diskuterat företagens

industriföretagens interna välfärdsprogram föremålet för analys, men de filantropiska organisationer som verkade på bruksorter var ofta mycket nära anknutna till företagen och således en viktig del av den totala välfärdsservice som uppstod på många mindre bruksorter. Dessa filantropiska föreningars betydelse för företagens välfärdsstrategier har å andra sidan hamnat i skuggan i litteraturen om välfärds-kapitalism. Likaså finns det relativt knapphändig med kunskap om den traditionella filantropiska verksamhetens samarbete med, och relation till, det offentliga.

Det finns alltså vissa delområden som saknar systematisk forskning. Här är avsikten att kombinera dessa angreppssätt för att skapa en bättre bild av den privata välfärdens olika aspekter. Vi studerar de filantropiska organisationerna i lokalsamhället och analyserar vad filantropisk verksamhet bestod av i olika lokala sammanhang. Vi belyser också hur föreningarna hade kontakter med – och samarbetade med – privata företag, andra organisationer och den offentliga sektorn.

Även om vi belyser föreningarnas dagliga verksamhet i lokalsamhället på ett mycket konkret plan bidrar vi också till diskussionen om framväxten av den moderna finska välfärdsstaten. Framför allt bidrar vi till förståelsen av utvecklingen från huvudsakligen privat till huvudsakligen offentlig välfärd, genom att belysa hur dessa sektorer interagerade och samarbetade då de första stegen mot de generella välfärdsreformerna togs. Exempelvis uppstod begreppet *mixed economy of welfare* ursprungligen för att beskriva det brittiska samhället på 1800-talet, men detta begrepp kan även utnyttjas i vår analys av dynamiken mellan de privata och de offentliga välfärdsaktörerna.⁸

Begreppet filantropi utgör en tolkningsram för den empiriska undersökningen. Vi följer den traditionella definitionen som betraktar filantropin som en organiserad, målinriktad, effektiviserad väl-

välfärdsprogram som en del av modernt ledarskap. Susanna Fellman, 'Company welfare programmes and industrial modernization in Finland', *Scandinavian Journal of History* (publicerad on-line 2019); Susanna Fellman, 'Arbetsbostäder som modernitet: Bostadspolitik i G.A.Serlachius Ab under mellankrigstiden', *Fabrik og Bolig – Det Industrielle Miljø i Norden* (København 2017), s. 1–23.

8. Exempelvis Pirjo Markkola i Stephen King & John Stewart (eds), *Welfare Peripheries. The Development of Welfare States in Nineteenth and Twentieth Century Europe* (Oxford, Bern, Berlin, Bryssel, Frankfurt am Main, New York, Wien 2007).

görenhet; en ”världsförbättrande människokärlek”.⁹ Begreppet ska dock inte begränsas till att enbart ses som en stadsföreteelse med rötter i artonhundratalets gammalborgerliga filantropi.¹⁰ Den mål-orienterade välgörenhetens fält går utöver detta och därför inbegriper vi i begreppet även de välfärdsinitiativ som stöddes av företag, men som gick utanför bolagets satsningar för de egna arbetarna och som dessutom utfördes av formellt självständiga frivilligorganisationer. Vi påvisar därmed att aktörerna inom filantropisk verksamhet bestod av en mycket heterogen grupp.

Undersökningen belyser även hur utvecklingen påverkades av uppkomsten av vad man brukar benämna vetenskaplig filantropi. Vetenskaplighet inom filantropi avsåg en resultatinkriktad verksamhet som baserade sig på systematiska och rationella principer. Detta tänkesätt bekräftades redan under mitten av 1800-talet och hängdes samman med utformningen av socialpolitik och social reformism. När man började teoretisera kring filantropisk verksamhet blev objektivitet vid bedömning av de hjälpbehövande en viktig målsättning. Idén om självhjälp styrde också praktiken, det vill säga man skulle ge den fattiga befolkningen redskap för att förändra sin livssituation, vilket skulle bidra till att lösa 1800-talets sociala problem.¹¹ Samtidigt ägde en professionalisering av verksamheten rum. Staffan Förhammar särskiljer så kallade specialfilantropiska organisationer från mera allmänfilantropiska föreningar som hade en generell agenda och vidsträckta målsättningar.¹² Denna utveckling mot specialiserade organisationer följde på vetenskapliggörandet och professionaliseringen och påverkade, som vi kommer att se, även praktiken i dessa organisationer på ett mycket konkret sätt.

Vi studerar ämnet i en vidare internationell kontext. De fenomen som kan observeras var inte specifika för finländska förhållanden, utan en del av internationella trender. Exempelvis bör de undersökta föreningarna tolkas inom ramen för den kvinnliga filantropi

9. Engman, 'Filantropin, välfärdsstaten och alternativen', s. 234.

10. I denna betydelse, se till exempel Engman, 'Filantropin, välfärdsstaten och alternativen'; Alexandra Ramsay, *Huvudstadens hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors – två fruntimmersföreningar 1848–1865* (Helsingfors 1993) och Staffan Förhammar, *Med känsla eller förnuft. Svensk debatt om filantropi 1870–1914* (Stockholm 2000).

11. Förhammar, *Med känsla eller förnuft*, s. 46.

12. *Ibid.*, s. 129 och 198.

som motiverades av en tanke om delaktighet i medborgarsamhället och/eller kristlig övertygelse. Till exempel Alexandra Ramsay har påpekat att Finlands äldsta filantropiska föreningar hade sina rötter i upplysningsfilosofin och baserade sig på förebilder från kvinnliga föreningar i Västereuropa.¹³ Detta tema har dock mest undersökts som en 1800-talsföreteelse. Tidigare forskning har likaså påpekat att förstärkningen av civilsamhället i de nordiska länderna i hög grad byggde på initiativ som uppkom på det lokala planet och kanalisades via gräsrotsorganisationer.¹⁴ Under 1900-talet utvecklades det finska föreningslivet i samma riktning.

Forskningslitteraturen lyfter ofta fram kopplingen mellan filantropi och religion. Exempelvis Pirjo Markkola, som har analyserat religiösa motiv i bland annat diakoniarbete och i föreningar som genomförde inre mission, har påpekat att religiösa föreningar spelade en viktig roll i skapandet av välfärdsservicen och därmed bidrog de till utvecklingen av välfärdsstaten.¹⁵ Samtidigt har ledande personer inom den lutherska kyrkan haft mycket varierande, till och med motstridig, inställning visavi statlig välfärds- och socialpolitik och därför är statskyrkans roll i byggandet av välfärdsstaten ett tema som fortfarande debatteras.¹⁶ Däremot finns det mindre forskning om religionens roll i organisationer som inte hade direkta institutionella anknytningar till kyrkan eller som inte var religiösa till namnet på samma sätt, till exempel Frälsningsarmén eller Kristliga Föreningen för Unga Män. De föreningar som studeras här var inte uttalat religiösa och därför har vi valt att betrakta religion som en ofta osynlig kulturell värdering som dock stödde och påverkade aktörernas verksamhet och praktik.¹⁷

13. Ramsay, *Huvudstadens hjärta*, s. 9–11.

14. Alapuro, 'Introduction: Comparative approaches', s. 18.

15. Pirjo Markkola, *Synti ja siveys. Naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa* (Helsinki 2002).

16. Pirjo Markkola, 'The lutheran Nordic welfare states', Pauli Kettunen & Klaus Petersen (eds), *Beyond Welfare State Models. Transnational Historical Perspectives on Social Policy* (Cheltenham 2011).

17. Exempelvis Kees van Kersbergen har tillämpat denna utgångspunkt i sin analys av religion i europeiska välfärdsstatstraditioner. Kees van Kersbergen, 'From charity to social justice: Religion and the European welfare state traditions', Pauli Kettunen & Klaus Petersen (eds), *Beyond Welfare State Models. Transnational Historical Perspectives on Social Policy* (Cheltenham 2011).

Det som benämns som civilsamhället har framhållits som en viktig faktor i den nordiska modellen, både för framväxten av en stabil demokrati och för en omfattande välfärdsstat som åtnjutt legitimitet.¹⁸ Just filantropiska föreningar och andra välgörenhetsföreningar har här varit en central faktor. Frivilligorganisationer var viktiga aktörer på välfärdens område, men som flera forskare framhållit spelade många filantropiska föreningar och specialistorganisationer på social och hälsovårdsområdet en central roll i välfärdsstatens utveckling. Dessa föreningar erbjöd till exempel expertis till beslutsfattare, men de utgjorde också ofta en länk mellan stat och medborgare. I många fall kunde kommuner och organisationer tillsammans bilda en motpol mot staten.¹⁹

Uppsatsen bidrar till dessa diskussioner genom att ge ett historiskt perspektiv på frivilligorganisationernas roll under en period då välfärdsstaten började ta form och då arbetsfördelningen mellan privat och offentligt, och mellan stat och kommun, omförhandlades och genomgick snabba förändringar.

Empiriskt material och metodologiska reflexioner

Vår undersökning baserar sig på arkivmaterial från ett antal välgörenhetsorganisationer i urban miljö och på en traditionell bruksort. Vi har valt ut organisationerna genom att identifiera vissa centrala aktörer (organisationer, företag, kommuner, individer), som hade anknytning till välgörenhetsverksamhet.

Fruentimmersföreningen i Helsingfors, som hade grundats år 1848, är en av de äldsta välgörenhetsorganisationerna i Finland. Samma år grundades även likartade organisationer i Viborg, Borgå, Gamla-karleby, Kristinestad och Åbo. Fruentimmersföreningen hade även kontakter med en systerorganisation i Uppsala, som fungerade som en modell för verksamheten. Den andra Helsingforsorganisationen, Föreningen för Välgörenhetens Ordande (F.V.O.), hade grundats år 1893, även den enligt internationella förebilder. Båda föreningarna till-

18. Henrik Stenius, 'Nordic associational life in a European perspective', Risto Alapuro & Henrik Stenius (eds), *Nordic Associations in a European Perspective* (Baden-Baden 2010) s. 29–88.

19. Karl Henrik Sivesind & Per Selle, 'Civil society in the Nordic countries. Between displacement and vitality', Risto Alapuro & Henrik Stenius (eds), *Nordic Associations in a European Perspective* (Baden-Baden 2010) s. 89–120.

kom på initiativ av representanter för stadens kvinnliga elit och ännu under 1920-talet bestod medlemmarna av kvinnor ur över- och medelklassen, främst från handelsborgerskapet och ämbetsmannafamiljer. Källmaterialet består av Fruntimmersföreningens årsberättelser och sammanträdesprotokoll och täcker hela mellankrigstiden. För F.V.O. har vi använt registreringsdokumenten från år 1921 samt personakter som uppstod inom ramen för den fattighjälp som föreningen utdelade åren 1893–1926. Dessutom har tidskriftsmaterial använts.

Det huvudsakliga materialet från bruksorten kommer från *Säde Yhdistys* i Mänttä, där ett av Finlands största skogsindustriföretag under denna tid, G. A. Serlachius Ab (GAS), hade sitt huvudkontor. Säde grundades år 1920 och var formellt en självständig välgörenhetsorganisation, men föreningen hade en mycket nära anknytning till GAS. Föreningens verksamhet var anspråkslösare än den som F.V.O. eller Fruntimmersföreningen bedrev i Helsingfors, men föreningen blev långvarig och inflytelserik på orten.²⁰ Initiativtagare och ordförande för Säde var Ruth Serlachius, hustru till bolagets huvudägare och verkställande direktör Gösta Serlachius. Även de flesta andra aktiva i föreningen var antingen fruar till bolagets högre tjänstemän eller själva anställda vid bolaget. Gösta Serlachius visade också ett aktivt intresse för föreningens verksamhet. Tidvis jämförs Säde och situationen i Mänttä med likartade föreningar på andra bruksorter. Sädens arkivmaterial finns bevarat i Serlachiusmuseernas arkivsamlingar i Mänttä och består framför allt av en opublicerad historik, protokoll samt brevväxlingsmaterial med kommunen och organisationen. Dessutom används även annat material från GAS eget arkiv, såsom tal och olika PM.

Vår ansats är relativt traditionell, källnära historieforskning. Vi studerar således i detalj organisationernas syften, verksamhetsformer och ekonomiska förutsättningar samt hur man inom organisationerna samarbetade med andra aktörer i lokalsamhället. I stället för att analysera individuella aktörers motiv, känslor och subjektivitet, uttolkas organisationernas syften genom deras konkreta åtgärder och handlingssätt. Detta innebär att tankar och ideal synliggörs och konkretiseras genom den dagliga verksamheten. Dessutom analy-

20. Mauri Mönkkönen, *Mäntän historia 1860–1947. Vanha Ruoveden historia II:8* (Mänttä 1992), s. 153.

seras organisationerna och deras verksamhet mot bakgrund av det omliggande samhället. Vårt syfte är att lyfta fram aktörer och verksamhetsformer som vanligen inte inkluderats i den traditionella filantropi- (välgörenhets-) eller welfareism-forskningstraditionen och skapa en helhetssyn av vad filantropisk verksamhet kan anses utgöra. På detta sätt skönjer vi andra kontaktnät och samarbetsformer än de som vanligen studeras. Den empiriska analysen är begränsad till filantropisk verksamhet som försiggick inom ramen för föreningar och därmed exkluderar vi andra former av filantropi.

Vi är väl medvetna om att kategorier såsom ”det privata” och ”det offentliga” inte heller ska tas som givna, utan de bör tolkas på basis av den empiriska analysen, framför allt samarbetet och praktiken. Detta gör det möjligt att observera delvis dolda verksamhetsformer, vilka ofta uppstod just då välfärdsstrukturerna moderniserades och omförhandlades. Därför är mellankrigstiden en intressant period då den på många sätt utgjorde en brytpunkt.

Vår ansats är också jämförande, eftersom analysen baserar sig på studier av organisationer på två orter av mycket olika karaktär och storlek. Därmed utkristalliseras både skillnader och likheter. Genom att jämföra välgörenhetsverksamheten i två olika lokalsamhällen kan vi dessutom belysa filantropins mångsidighet och dynamism och hur utvecklingsmönstren skiljde sig mellan olika lokalsamhällen. Finlands geografi (långa avstånd och besvärliga kommunikationer mellan olika delar av landet), motsättningar mellan centrum och periferi samt folkrörelsernas strävanden att nå hela landet, var faktorer som bekräftades och avspeglades i föreningarnas verksamhet. Det kan ses som typiskt att just organisationstätheten på landsbygden i Finland och Norge var betydligt större än i andra europeiska länder.²¹

Analysmetoden är induktiv, med individuella fallstudier som utgångspunkt. Som ett resultat av den empiriska analysen utvecklar vi också två modeller som avbildar de verkliga förhållandena på orterna. Dessa presenteras som en storstadsmodell (Figur 1a) och en bruksortsmodell (Figur 1b). Samtidigt är vi medvetna om att det förekom många lokala variationer och att våra modeller är för-

21. Dag Wollebaek, Bjarne Ibsen & Martti Siisiäinen, 'Voluntary associations at the local level in three Nordic countries', Risto Alapuro & Henrik Stenius (eds), *Nordic Associations in a European Perspective* (Baden-Baden 2010) s. 143.

enklade generaliseringar, men de är avsedda att vara enkla analytiska redskap som förtydligar våra resultat. Vi koncentrerar oss på kvalitativa skillnader mellan de två utvalda undersökningsorterna, men anser att resultaten även avspeglar mera generella utvecklingsmönster.

De filantropiska organisationernas syften och verksamhet: avhjälpa fattigdom och misär och höja de fattigas moral

Trots rask ekonomisk utveckling var Finland ännu under mellankrigstiden huvudsakligen agrart, levnadsstandarden var låg och de sociala problemen stora, både inom den växande arbetarklassen och på landsbygden. Som nämnts började dock sociala reformer uppmärksammas allt mer och vissa lagar tillkom. De viktigaste reformerna under denna tid inkluderar torparfrigörelsen (1917), Lex Kallio (1922) och en ny fattigvårdslag (1922).²² Egentliga välfärdsreformer genomfördes dock inte förrän i slutet av 1930-talet. Dessa var lagen om moderskapsbidrag (1937), folkpension (1937) och en serie särskilda lagar om socialvård, gällande barnskydd, alkoholism och lösdriveri (1936).²³ Under mellankrigstiden (1922 och 1936) stiftades också ett antal lagar som gav den offentliga sektorn nya uppgifter inom hälso- och sjukvården, vilka syftade till att öka tillgången på barnmorskor och bashälsovård ute i kommunerna.²⁴ Motverkande av epidemier hörde också till kommunernas skyldighet.²⁵ Den offentliga sektorn spelade ännu en mycket liten roll som välfärdsaktör. På fattig- och socialvårdens fält fyllde de privata aktörerna som engagerade sig i frivillig och filantropisk verksamhet, såsom föreningar och företag, en central roll. Det betraktades även allmänt som en moralisk plikt att de mera välbeställda tog hand om mindre bemedlade, gamla och sjuka.

-
22. Kyösti Urponen, 'Huoltoyhteiskunnasta hyvinvointivaltioon', Jouko Jaakkola et al. (toim.), *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia* (Helsinki 1994), s. 166.
 23. Riikka Loiva, *Kansa huoltoon. Einar Böökin ja muiden 1920- ja 1930-lukujen sosiaalipiirittisten toimijoiden perustelut huoltolaeille*, pro gradu i Finlands historia vid Tammerfors universitet, 2008.
 24. Se för tillgänglighet, Minna Harjula, *Hoitopäätösten hierarkiat. Terveyskansalaisuus ja terveyspalvelut Suomessa 1900-luvulla* (Tampere 2015), s. 138–150.
 25. Minna Harjula, 'Health citizenship and access to health services: Finland 1900–2000', *Social History of Medicine* 29 (2007:3), s. 573–589.

På bruksorterna etablerade företagen en viss basservice, framför allt som en följd av att de grundades ute i periferin. Det var helt enkelt nödvändigt för att alla kunna inleda verksamhet. Detta gällde speciellt infrastruktur (vägar, järnväg, kraftförsörjning) och bostäder, men också tillgången på bashälsovård och undervisning var viktig för att skapa ett fungerande brukssamhälle. Organisering av hälsovård och arbetarbostäder var det som företagen satsade mest på.²⁶ I den rådande paternalistiska andan, som samtidigt avspeglade kristna och moraliska värderingar, skulle företagen ta hand om sina arbetare från vaggan till graven. Enligt lagstiftning från år 1879 hade företagen också ett försörjningsansvar för arbetarna och deras familjer, samt för långvariga, ålderstigna arbetstagare. Företagens sociala program utvecklades snabbt i början av 1900-talet och blev allt mer en del av en arbetsgivarpolitik i syfte att rekrytera duglig arbetskraft. Med ökade sociala spänningar och arbetarnas växande organisering blev programmen också ett redskap för att motverka konfrontation mellan arbetsgivare och arbetstagare, något som exempelvis Gösta Serlachius själv uttryckte i en intervju: ”I intet av alla dessa arbeten [välfärdsarbetet, förf. anm.] är det fråga om välgörenhet, fastmera om samarbete, utveckling och fördelning av arbetets frukter.”²⁷

GAS välfärdsprogram expanderade också snabbt under Gösta Serlachius ledarskap och programmet blev både omfattande, mångsidigt och något av ett föremål för stolthet för bolagsledningen. Det presenterades flera gånger i pressen och för delegationer som besökte orten.²⁸

På många bruksorter uppstod emellertid också frivilligorganisationer. Medan företagens egna välfärdsprogram framför allt riktade sig till de anställda och deras familjer, inriktade sig föreningarna på de invånare som företaget inte hade ansvar för. Därför hade föreningarna sina egna syften, som kunde skilja sig från välfärdsprogrammets ändamål.

26. Jenny Markelin-Svensson, 'Arbetarvälfärden inom storindustrin i Finland', *Social Tidskrift* 17 (1923:4), s. 221–224; Fellman, 'Arbetarbostäder som moderitet'.

27. Underlag för intervju den 20.12.1928. Viktiga brev. Gösta Serlachius. Serlachiusmuseerna, Mänttä.

28. Exempelvis 'Gösta Serlachius, tal 4.9.1937' Mäntän kirjapaino Oy: (Mänttä 1937); Gösta Serlachius, tal, GAS arkiv, Serlachiusmuseerna.

Företagen och deras välfärdsprogram för de anställda var i vissa fall pionjärer på välfärdsområdet, inte bara på bruksorten, utan också ur ett finländskt perspektiv. Även i städerna introducerade storföretag välfärdsprogram. Exempelvis både Finlayson och Tampella (Tammerfors Linne och Jern-Manufakturs Ab) i Tammerfors investerade betydande summor i social service och i arbetarbostäder. Företagen i Helsingfors hade dock sällan egna omfattande program. Företagen var i genomsnitt mindre än i till exempel Tammerfors.²⁹ I Helsingfors fanns det däremot 30–40 välgörenhetsföreningar som strävade efter att lösa de sociala problem som uppkom i den växande storstaden. På grund av dessa egenskaper ser Helsingfors ut som ett specialfall i ett finländskt sammanhang: staden påminde snarare om en typisk europeisk storstad med ett omfattande föreningskluster, som upprätthöll olika inrättningar och serviceformer.³⁰

Helsingforsföreningarna som studeras här var dessutom vad man kunde kalla klassiska filantropiska föreningar med rötter i 1800-talets så kallade sociala frågor, det vill säga de tilltagande diskussionerna om behovet av att bekämpa fattigdom och elände.³¹ Detta avspeglas i Fruntimmersföreningens stadgar, som hade antagits på sammanträdet den 21 februari 1920:

Fruntimmersföreningen i Helsingfors, stiftad år 1848, har till ändamål att understöda och hjälpa till så kallade "Pauvres honteux" hörande personer äfvensom kvinnor och barn ur de fattiga klasserna i Helsingfors, dels genom direkta penningunderstöd, dels upprätthållande av barnhem för flickor och arbetsutdelning samt försäljning av de förfärdigade artiklarna.³²

Också F.V.O. i Helsingfors stödde framför allt medellösa familjer för att lindra deras nöd, men också för att främja deras möjligheter till egen försörjning. F.V.O. var dock mera universell än Fruntimmersföreningen. Föreningen stödde familjer ur de fattigaste befolkningsskikten och beviljade även understöd till bidragssökande som av många andra välgörenhetsorganisationer skulle ha bedömts som

29. Heikki Waris, *Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkän sillan pohjoispuolelle* (Helsinki 2016), s. 598.

30. Helsingfors föreningsstruktur liknade på många sätt Stockholms, se exempelvis Förhammar, *Med känsla eller förnuft*, s. 127–129.

31. Förhammar, *Med känsla eller förnuft*, s. 129.

32. Protokoll 1920, *Fruntimmerföreningen i Helsingfors*, Ca:28, Helsingfors stadsarkiv.

fattiga av egen förskyllan och därmed förväntades hjälpa sig själva. F.V.O. bör därför ses som en föregångare inom fattigvård som idkade relativt modern och liberal fattigvårdspolitik redan före den stora reformen inom fattigvårdslagstiftningen i början av 1920-talet. Till skillnad från Fruntimmersföreningen var F.V.O. dessutom mycket tydligare en frukt av det klassamhälle som industrialiseringen medförde och hade närmare kontakter med arbetsklassen.

Säde Yhdistys grundades på en liten ort år 1920 och därmed under helt andra omständigheter och under en helt annan tidsperiod än Helsingforsföreningarna. Kontakten till GAS var intim. De flesta av skogsindustrins bruksorter uppstod ju i huvudsak först under den senare halvan av 1800-talet, och ännu under mellankrigstiden var en majoritet av invånarna i bolagets tjänst. Befolkningen som fick sin utkomst från annan sysselsättning växte dock så småningom.³³ GAS eget program nådde därmed inte alla invånare. Många äldre levde i små omständigheter, medan barnaskarorna var stora och fattigdomen ständigt närvarande i både arbetar- och jordbrukarhemmen.

Initiativtagare till *Säde* var, som tidigare nämnts, bergsråddinnan Ruth Serlachius, som i juli 1920 hade sammankallat ett antal driftiga damer till ett möte. Tanken var att grunda en organisation som skulle idka social välgörenhet för att lindra nöden för de allra sämst ställda på orten. Målgruppen skulle framför allt vara kvinnor och barn. Den 18 augusti samma år hölls ett konstituerande möte. Enligt stadgarna var föreningens syfte att syssla med välgörenhet för att stärka mindre bemedlade kvinnor och barns ekonomiska och sociala situation ("Yhdistyksen tarkoituksena on harjoittaa hyväntekeväisyttä varattomien naisten ja lasten yhteiskunnallisen ja taloudellisen aseman parantamiseksi").³⁴

Säde var inte den enda välgörenhetsorganisationen i Mänttä, utan det fanns både en fristående fruntimmersförening, *Mäntän Naisyhdistys*, och en Marthaförening på orten. Dessa föreningar samarbetade fortlöpande med både *Säde* och GAS i det sociala arbetet.³⁵ Liknande arrangemang förekom på många andra bruksorter. Till

33. Om Mänttäs tillväxt under olika perioder, se Mönkkönen, *Mäntän historia*, s. 89–90, 145–152, 212–214.

34. *Säde Ry historiikki 1920–1970*, osa I, s. 1.

35. Pehr Norrmén, *Mänttä bruk 1868–1928. Minnesskrift utgiven av G.A. Serlachius Aktiebolag* (Mänttä 1928), s. 197.

exempel i anknytning till Kymmene-bolaget fanns flera välgörenhetsorganisationer. Barnavårdsföreningen *Majblomman* hade grundats redan på 1800-talet, medan ett antal av företagets tjänstemän i början av 1900-talet grundade en förening vid namn *Föreningen Lastenkoti*. Dessa skulle bistå fattiga föräldrar vid Kymmene och Kuusankoski bruk genom att ”härbärgera, vårda och med lämplig näring förse” deras barn, samt ”meddela råd och upplysning om rationell barnavård”.³⁶ *Lastenkoti* blev, enligt Julius Polin som på 1930-talet ingående redogjorde för Kymmenes sociala och kulturella verksamhet, senare den ”andliga och materiella arvtagaren” till *Majblomman*. Intressant är att F.V.O. hade en egen avdelning i nejden, som gick under namnet *Föreningen för Välgörenhetens Ordnande å Kymmene, Kuusankoski och Voikka*. Föreningens ledande personer hade också nära kontakter med företaget.³⁷ Från och med 1922 blev den lokala F.V.O.-föreningen emellertid mer självständig i förhållande till bolaget. Även bolaget idkade direkt välgörenhet. På 1920-talet etablerades en minnesfond över Gösta Björkenheim. Den dåvarande direktören för bolaget Gösta Björkenheim hade på 1910-talet donerat en större grundplåt för att uppföra ett sanatorium. Under hans livstid hann donationen inte komma till användning. Första världskriget och inbördeskriget kom emellan och Björkenheim blev själv fångslad och mördad under kriget. Pengarna fonderades i en minnesfond och sanatoriet byggdes först 1933, men då av kommunen med hjälp av statliga medel. Fonden användes dock till en barnavdelning på sanatoriet.³⁸

Vid sidan av företag, stat och kommun var föreningarna alltså centrala aktörer på välfärdsfältet under denna tid. Dessa aktörer nåddes av de starka moderniseringsideologier som rådde på 1920-talet på många områden och som även influerade synen på välfärdsreformer. Modernitetsbegreppet är komplicerat och det finns inte möjlighet att föra en begreppsdiskussion här, men rent allmänt avses de trender om framsteg och progressivism som genomsvorade många områden, såsom teknologi, konst och vetenskap, under denna tid.

36. Victor Hoving, *Kymmene aktiebolag 1872–1947*, del II (Helsingfors 1948), s. 295.

37. Julius Polin, *Kymmene Aktiebolags kulturella och sociala verksamhet* (Kouvola 1932), s. 165.

38. Hoving, *Kymmene aktiebolag*, s. 292.

Strömningarna påverkade också synen på samhällsutvecklingen. Det moderna samhället skulle (och kunde) formeras genom ett professionellt och rationellt förhållningssätt, samt genom att främja vetenskapliga framsteg. Välorganiserad social verksamhet skulle därmed bidra till att förbättra samhället. I storstaden betydde moderniseringen framför allt byggandet av en hygienisk och organiserad stad. Detta innebar till exempel stadsplanering och utvecklande av infrastruktur som vattenförsörjning och avlopp.³⁹ Stadsmiljön ansågs ofta vara ohygienisk, vilket inbjöd till moraliskt förfall. Även i brukssamhället blev hälsofrågor, bättre bostäder och satsningar på utbildning viktiga frågor. Tanken var att förbättra befolkningens hälsa och moraliska nivå och fostra en duglig arbetarstam och en ny generation av medborgare. Detta blev speciellt viktigt efter självständigheten och inbördeskriget.⁴⁰

Föreningarna påverkades av dessa idéer, men fokuserade tydligt på individen. Verksamheten tog sig ofta mycket konkreta uttryck, som till exempel upplysning om hygien, krav på säkerhet, nykterhet, barnuppfostran etc. Exempelvis i Säde var en central målsättning att ägna sig åt fostrande verksamhet som skulle vara nyttig för unga flickor från mindre bemedlade hem.⁴¹ De skulle få lära sig hushållssysslor på kurser, som framför allt skulle förbereda dem för att bli goda husmödrar, men som samtidigt skulle bidra med nyttiga färdigheter om de behövde försörja sig själva i framtiden. Liksom företagens egna sociala program syftade bruksorternas föreningar överlag till att fostra en flitig och pålitlig arbetarstam.⁴²

Helsingforsföreningarnas ledande personer ansåg att fattigdomen bäst bekämpades genom att medborgarna fick kunskap om hushållning, barnuppfostran och hälsofrågor samt uppmuntrades till ett klanderfritt liv. Rådgivning och uppfostran blev medel att nå dessa

39. Marjatta Hietala, *Services and Urbanization at the Turn of the Century. The Diffusion of Innovations* (Helsingfors 1987).

40. Se exempelvis Pauli Kettunen, 'The Nordic welfare state in Finland', *Scandinavian Journal of History* 26 (2001:3), s. 225–247. För en diskussion om nationsbyggnad och förbättrad social omgivning se exempelvis Ulla Salmela, *Urban Space and Social Welfare. Otto-Iivari Meurman as a Planner of Finnish Towns 1914–1937*, *Konsthistoriska Studier* 40 (Helsinki 2004), s. 40–42.

41. Toimintakertomus 1920, Säde-Yhdistys. Mapp I, Serlachiusmuseerna, Mänttä.

42. Fellman, 'Company welfare programmes'.

syften. Oftast genomfördes rådgivning som hembesök. Hembesök var en viktig kanal för att påverka människornas tänkande och beteende. Samtidigt kunde man kontrollera familjers livsföring och hygieniska standard. Ett rent hem uppfattades som ett bevis på ett gott och sedligt liv hos bidragssökanden.⁴³ En stor del av Helsingforsföreningarnas verksamhet gick ut på hembesök till hjälpbehövande. Även i Mänttä gjorde sjuksköterskor och barnmorskor hembesök hos familjer för att ge råd om sjuk- och barnavård samt om skötsel av hemmet.

Att hindra tiggeri var likaså kännetecknande för välgörenhetsverksamhet i den urbana miljön. Därför strävade föreningarna i Helsingfors efter att alla barn skulle gå i skola. Även på bruksorterna blev frågan om skolgång och fostrande verksamhet allt mer central, och i Säde satsade man även senare på barnkrubbor, sommarläger och olika fritidsaktiviteter. Inom företagsledningen uttryckte man saken med följande ord:

Det viktigaste föremålet för all socialvård är alltid barnen och ungdomen. Av dem utvecklar sig ju ett nytt släktled med sina dygder och laster. Folket är ju sådant som dess ungdom är. För barnets livliga, alltid svällande verksamhetslust må man finna lämplig sysselsättning, ty det är i 'lätthan, där lastens frön gro'.⁴⁴

Dessa moderniseringstankar sammanflätades med religiösa värderingar. Även om föreningarna vanligen inte hade formell anknytning till kyrkan, hade många av de enskilda aktörerna, exempelvis Ruth Serlachius, en stark kristen övertygelse, vilket sannolikt påverkade verksamhetens inriktning.⁴⁵ Det fanns dock inte nödvändigtvis motsättningar mellan religiositet och moderniseringssträvanden. Såsom Pirjo Markkola har konstaterat fick exempelvis diakonissor ofta en central roll i förverkligandet av bruksorternas välfärdsinitiativ.⁴⁶ Även tanken om självhjälp var mycket central i vissa former av

43. Exempelvis Laurent, *Asiantuntijuus, väestöpolitiikka*, s. 48; Markelin-Svensson, 'Arbetarvälfärd inom industrin', s. 430.

44. Föredrag (odaterat), Viktiga brev (GS), s. 7. Gösta Serlachius arkiv. Serlachiusmuseerna, Mänttä.

45. Hennes tro hade drag av spiritualism. Maarit Heinonen, 'Vuorineuvoksetar Ruth Serlachius. Vähävaraisten äitien ja lasten hyväntekijä', https://asiakas.kotisivukone.com/files/spirit.kotisivukone.com/HK_lehti_jutut/HK_2016_2_vuorineuvoksetar_ruth_serlachius.pdf (hämtad 13.2.2019).

46. Markkola, *Synti ja siveys*, s. 123–124.

protestantism och förklarar delvis den kulturella grund som många filantropiska föreningar utgick från.⁴⁷

Verksamhet, praktik och ekonomiska förutsättningar: mellankrigstiden som brytningspunkt

De lokala föreningarna engagerade sig vanligen i mycket konkret hjälp- och understödsverksamhet. Helsingforsföreningarna hade sina egna nyckelområden, som berodde på de resurser och de behov som fanns i det omgivande samhället. F.V.O.:s huvudsakliga verksamhetsform var att utdela privat fattighjälp. Kring sekelskiftet hade F.V.O. flera tusen bidragssökanden, men under mellankrigstiden var antalet betydligt lägre. F.V.O.:s fattighjälp var trots det både omfattande och systematisk. F.V.O. upprätthöll ett centralregister som gjorde det möjligt att kontrollera från vilket annat håll bidragssökande hade erhållit hjälp eller bidrag. Även Fruntimmersföreningen i Helsingfors delade ut allmän fattighjälp, men inriktade sig i huvudsak på annan hjälpverksamhet, framför allt på social omsorg. Föreningen drev bland annat ett barnhem och två ålderdomshem.⁴⁸ Föreningen understödde även mellan 200 och 300 familjer årligen, men verksamheten var mindre regelbunden än den som F.V.O. utövade.

Båda föreningarna baserade som tidigare nämnts sin verksamhet på en princip om självhjälp, och arbetsförmedling var därför ett centralt element i den. Fruntimmersföreningen bedrev arbetsförmedling, genom så kallad arbetsutdelning och genom organisering av olika försäljningsplatser i staden. Arbetsutdelningen innebar exempelvis att föreningens skyddslingar tillverkade handarbeten och majblommor som såldes i butiker, på basarer eller i salustånd i Gardeshallen. Fruntimmersföreningen bedrev också en arbetsutdelning som främst förmedlade beställningar från bland annat stadens sjukhus. Denna verksamhet sysselsatte tiotals kvinnor. F.V.O. lejde ofta bidragssökande till en arbetsstuga (tvättstuga och strykinrättning) som administrerades av andra föreningar, men förmedlade även jobb hos medel- och

47. Exempelvis Dag Wollebaek, Bjarne Ibsen & Martti Siisiäinen, 'Voluntary associations at the local level in three Nordic countries', s. 121. Också van Kersbergen, 'From charity to social justice', s. 89.

48. Protokoll, 1918–1939, Fruntimmersföreningen i Helsingfors, C:28, Helsingfors stadsarkiv; Personakter 1893–1920, Föreningen för Vålgörenhetens Ordande i Helsingfors, Fa:1–53, Helsingfors stadsarkiv.

överklassfamiljer till arbetarkvinnor. Typiska arbeten var sömnad och ”uppassning”, det vill säga hushållsarbete.

Verksamhetens omfattning begränsades naturligtvis av föreningarnas ekonomiska förutsättningar. Medelinsamling var därför en viktig del av arbetet. Fruntimmersföreningen i Helsingfors baserade sin ekonomi framför allt på donationer. Donationerna mottogs via många kanaler: uppbördslistor, sparkassor, donationsfonder, stiftelser och direkta donationer från företag och privatpersoner. Dessutom fick föreningen regelbundet anslag från stadsfullmäktige för att driva barnhemmet, medan fattigvårdsstyrelsen beviljade skolbiljetter till de barn som bodde på barnhemmet och gick i skola i Helsingfors. Mindre summor erhöles från försäljning av handarbeten.⁴⁹ Detta framkommer i balansräkningarna, som också visar storleken på inkomsterna från de olika verksamheterna. Exempelvis år 1919 kom största delen, 59 procent, av Fruntimmersföreningens inkomster från privatpersoner. Företagens andel var elva procent och räntornas likaså elva procent, medan kommunens understöd utgjorde sex procent av inkomsterna. Resterande nio procent var övriga inkomster, som främst kom från föreningens försäljning. Stiftelsedonationer utgjorde under denna tid endast en procent av alla inkomster.⁵⁰

År 1919 var slutsumman för Fruntimmersföreningens budget 330 000 mark. Summan motsvarade cirka fyra procent av Helsingfors Fattigvårdsstyrelsens årsbudget.⁵¹ Det fanns emellertid totalt föreningar som var engagerade i frivillig hjälpverksamhet i Helsingfors och några av dem var betydligt större än Fruntimmersföreningen.⁵² Sammantaget var dessa föreningars insatser inte oävna. I början av 1920-talet motsvarade föreningarnas sammanlagda utbetalningar ungefär en femtedel av Fattigvårdsstyrelsens utgifter.⁵³ Fruntimmers-

49. Årsberättelser 1917–1935, Fruntimmersföreningen i Helsingfors, Cb:3–4, Helsingfors stadsarkiv.

50. Balansräkning, bifogad i protokoll år 1919, Fruntimmersföreningen i Helsingfors, Helsingfors stadsarkiv.

51. Kertomus Helsingin kaupungin kunnallishallinnosta vuonna 1919, s. 277.

52. Exempelvis Frälsningsarmén, Stadsmissionen och Hvita Bandet i Helsingfors.

53. Detta framkommer i allmännyttiga föreningarnas redogörelse av deras ekonomiska tillstånd som utfördes åren 1919–1931. Redogörelserna samlades av Helsingfors statistiska kontor. Hyväntekeväisyysyhdistysten ilmoitukset taloudesta tilasta, KDXXVIlg:10, Helsingfors stadsarkiv.

föreningen var alltså en tämligen stor och stabil aktör inom stadens föreningskluster.

Privatpersoner presenteras oftast som centrala aktörer i forskningslitteraturen som behandlar den traditionella filantropin. Under mellankrigstiden ökade dock företagens och stiftelsernas roll som donatorer, samtidigt som privatpersonernas andel minskade, även om testamenterade medel fortfarande utgjorde viktiga bidrag till föreningarnas verksamhet. Varför företagen gärna donerade framgår inte av föreningens årsberättelser, men man kan anta att donationerna sannolikt var ett instrument för att skapa ett gott rykte och därmed utgjorde donationerna en del i företagens marknadsföring och bidrog till att ge dem en positiv framtoning. Samtidigt befäste donationerna relationen mellan företagen och handelsborgarskapet, till vilket många av föreningens aktiva personer hörde.⁵⁴ Inkomsterna från handarbetsförsäljning minskade gradvis och upphörde i mitten av 1930-talet.⁵⁵

Samtidigt med nya finansieringsstrukturer förändrades även Fruntimmersföreningens verksamhet. Man satsade allt mer på åldringvård och upphörde med mindre centrala verksamhetsformer. Exempelvis lades Fruntimmersföreningens barnhem ner år 1928 och försäljningsverksamheten upphörde några år senare. I slutet av 1930-talet ägde Fruntimmersföreningen två fastigheter som fungerade som ålderdomshem och en tredje inköptes strax efter andra världskriget. Även F.V.O.:s verksamhet genomgick stora förändringar. Överlag minskade verksamheten och man begränsade exempelvis fattighjälpen i huvudsak till så kallade *pauvres honteux*, det vill säga tidigare välbeställda ståndspersoner. Föreningens verksamhet upphörde helt år 1926 då föreningen skänkte sina kvarvarande medel till Fruntimmersföreningen.⁵⁶

Sådes verksamhet var mer begränsad än de två Helsingforsföreningarnas. Detta berodde naturligtvis på att de finansiella tillgångarna var rätt anspråkslösa och gruppen aktiva medlemmar liten. Sådes

54. Donationer gavs till exempel av kommerserådinnan Alice Borgentröm, konsul Frans Stockmann, direktör Rudolf Gesellius, handlanden K. F. Winter, bokhandlaren K. E. Holms dödsbo, kommerserådinnan Anna Ek och fru Amelie Hartwall. Se von Born, *Fruntimmersföreningen i Helsingfors*, s. 13–19.

55. Årsberättelser 1917–1935, Fruntimmersföreningen i Helsingfors, Helsingfors stadsarkiv.

56. Protokoll, sammanträde den 26 februari 1926, Fruntimmersföreningen i Helsingfors, Helsingfors stadsarkiv.

första projekt var som sagt att arrangera hushålls- och matlagingskurser för unga flickor, den första anordnades redan 1921. Dessutom understödde man finansiellt ett barnhem som *Mäntän Naisyhdistys* ansvarade för, men som hade råkat i ekonomiska svårigheter. År 1923 startade föreningen sommaraktiviteter och lägerverksamhet för barn.⁵⁷

Föreningens finansiering kom i början huvudsakligen från GAS och från personer som stod bolaget nära. Redan vid starten beviljade bolagsledningen Såde ett månatligt verksamhetsbidrag om 1 000 mk ”för att uppgöra en verksamhetsplan”. Såde skänkte emellertid 700 mk av detta till *Mänttä Naisyhdistys* för deras verksamhet vid barnhemmet. För hushållskursen fick föreningen ett statsunderstöd för att täcka lärarlönen.⁵⁸ Även Såde samlade in pengar via syföreningar, lotterier och olika tillställningar. Privatpersoner donerade mindre summor samt möbler och andra inventarier då en förlossningsklinik grundades. Dessutom uppbars medlemsavgifter. Dessa verksamhetsformer var i början de viktigaste kanalerna för att värva medlemmar. Sädes räkenskaper visade i allmänhet ett överskott.⁵⁹

Föreningslivet i anknytning till Kymmenebolaget var relativt likartat. Föreningen *Lastenkoti* i Kuusankoski upprätthöll ett barnhem och ordnade mödrarådgivning, medan den lokala F.V.O.-föreningen upprätthöll barnkrubba och fattigkanslier med varsin diakonissa som gjorde hembesök för att utreda vem som behövde hjälp och hur man bäst kunde bistå fattiga familjer. Dessutom upprätthöll föreningen en tid ett vilohem för utarbetade mödrar och fabriksarbeterskor.⁶⁰ Föreningarna samlade in medel via syföreningar och olika evenemang. Bolaget bidrog likaså med understöd, bland annat fick den lokala F.V.O.-föreningen en engångsdonation på 5 000 mark då en barnkrubba grundades.

Om man jämför med Kymmenebolaget förefaller GAS ha haft en ovanligt stor roll som finansiär för Såde. Exempelvis den lokala F.V.O.-föreningen i anknytning till Kymmenebolaget var relativt självständig i förhållande till bolaget. Såde var på många sätt Serlachiusbolagets ”förlängda arm”. Dessutom donerade Gösta och

57. Toimintakertomus, 1923 Såde arkiv, mapp I, Serlachiusmuseerna, Mänttä.

58. Såde Ry historiikki 1920–1970, osa I, s. 2–5.

59. Toimintakertomus, varierande år 1921–1935, Serlachiusmuseerna, Mänttä.

60. Polin, *Kymmene aktiebolags*, s. 167.

Ruth Serlachius stora summor privat, framför allt på bemärkelse-dagar och i samband med bolagets jubileum.⁶¹

I jämförelse med Helsingfors var antalet privata donatorer på bruksorterna av naturliga skäl litet. Det är dock intressant att de aktiva filantroperna i Mänttä själva donerade till föreningen. Enligt Brigitta Plymoth, som har forskat om filantropi i svenska fabriksstäder vid sekelskiftet 1900, donerade de aktiva filantroperna sällan eller aldrig till verksamheten. Däremot engagerade de sig i samlingsarbetet.⁶² I Mänttä var dock föreningen ett initiativ av företagets ägarfamilj, vilket förklarar familjemedlemmarnas stora betydelse även som donatorer.

År 1922 fattade Sädes styrelse ett stort beslut, nämligen att grunda en förlösningssjukhus. Detta blev föreningens viktigaste verksamhet under hela mellankrigstiden, även om man fortsättningsvis bidrog till barnhemmet och ordnade kurser och läger för barn.⁶³ Senare började man också med mödrarådgivning.

Frågan om varför en liten förening ville sätta igång med en verksamhet som innebar stora finansiella åtaganden är intressant. En orsak var sannolikt samtida debatter. Satsningar på mödra- och barnrådgivning uppmärksammades. Oron för sjunkande födelsetal växte på många håll och befolkningsfrågan diskuterades.⁶⁴ Folkhälsa blev ett begrepp som lyftes fram, och i detta arbete sågs mödra- och barnavård som centralt. Mödra- och barnavården blev en indikator på social utvecklingsnivå.⁶⁵ Både Ruth och Gösta Serlachius intresserade sig för dessa frågor. Gösta Serlachius hade bland annat bekantat sig med Société Michelins berömda välfärdsprogram där barnavård och mödrars hälsa intog en central roll.⁶⁶

-
61. Exempelvis donerade Gösta Serlachius 100 000 mark som bildade grundplåten till Gösta Serlachius Minnesfond.
 62. Birgitta Plymoth, *Fostrande försörjning. Fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872–1914*, Akademisk avhandling för filosofie doktorsexamen (Stockholm 2002), s. 225.
 63. Såde Ry historiikki 1920–1970, osa I, s. 3; Protokoll Mänttä komunfullmäktige den 27 december 1922. Såde-Yhdistys, mapp I, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
 64. Exempelvis Marie-Monique Huss, 'Pronatalism in the Inter-War Period in France', *Journal of Contemporary History* 25 (1990:1), s. 39–68; Julia Moses, 'Social policy, welfare and social identities (1900–1950)', *Oxford Handbook of Europe, 1914–1945* (Oxford 2015).
 65. Laurent, *Asiantuntijuus, väestöpolitiikka*, s. 44
 66. Huvudsakligaste sociala organisationer hos bolaget Michelin & Cie. Viktiga brev (GS). För en längre diskussion om inflytandet, se Susanna Fellman, 'French influences in a

Kliniken i Mänttä var under hela mellankrigstiden ett samarbete mellan Säde och kommunen.⁶⁷ Som nämnts uppstod hälsovården på bruksorter ofta på privat initiativ. Mänttä, liksom många andra kommuner, hade sedan tidigare en egen barnmorska. Enligt lagstiftning från 1920 ställdes dessutom större krav på kommunernas sjukvårdsservice, och kommuner av en viss storlek skulle ha en barnmorska.⁶⁸ En förlossningsklinik skulle innebära en klart förbättrad och tryggare förlossningsvård. Verksamheten inleddes år 1923. En barnmorska och ett biträde till henne anställdes. Dessutom hyrde man in tvätt- och städpersonal. GAS upplät en byggnad för ändamålet. Den gemensamma kommunal- och företagsläkaren kom senare att assistera i verksamheten. Första året genomfördes 70 födselar på kliniken och under de därpå följande åren låg antalet på samma nivå.⁶⁹ Även blivande mödrar från andra kommuner kom till Mänttä för att föda.

För denna verksamhet behövdes dock mycket större finansiella resurser än vad Säde kunde uppbåda genom frivillig insamlingsverksamhet och privata donationer. Bolagets roll i finansieringen av kliniken verksamhet var därför central och GAS beviljade under de första åren 18 000 mark för att bekosta förlossningskliniken.⁷⁰ Eftersom det ålåg kommunen att tillhandahålla barnmorskeservice blev kommunen också en stor finansiär. Säde fick emellertid endast två gånger statsbidrag för kliniken, år 1932 och år 1936, och summorna var rätt små, 4 000 och 5 000 mark. Även patientavgifter uppbars. Föreningens egna via evenemang insamlade medel användes till inventarier och möbler. Inom syföreningen sydde man sänglinne,

Finnish company in an era of industrial break-through and modernisation: Société Michelin's welfare program and G.A. Serlachius AB in the 1920s and 30s', E. Godelier et al. (eds), *Managerial Thoughts and Practice in France 19th to 21st Centuries. Assessment and Future Prospects* (Paris 2012).

67. Säde Ry historiikki 1920–1970, Osa I, s. 4; Protokoll Mänttä kommunfullmäktige, den 17 december 1923; Protokoll Mänttä kommunfullmäktige den 9 januari 1924. Säde-Yhdistys, mapp I, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
68. Harjula, 'Health citizenship', s. 576; för en samtida analys, se Martti Siirala, 'Kättilölaitoksemme viimeaikaisesta kehityksestä 1900–1930', *Duodecim* (1933:8), s. 836–859.
69. Tomintakertomukset 1923–26. Säde-Yhdistys, mapp I. Sädes arkiv, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
70. Säde Ry historiikki 1920–1970, Osa I; Säde-Yhdistys, mapp I, s. 6–8, Serlachiusmuseerna, Mänttä.

gardiner och barnkläder. Säde stod under de första åren sammanlagt för cirka tio procent av utgifterna.

Under 1930-talet finansierade kommunen en allt större andel av verksamheten. Antalet födslar ökade, samtidigt som statens krav på verksamhetens utformning och kvalitet blev större, vilket ökade kostnaderna. Säde äskade regelbundet om större bidrag. Under senare delen av 1920-talet var kommunens verksamhetsbidrag 15 000 mk och i slutet av 1930-talet 30 000.⁷¹ Samtidigt med denna utveckling ägde en maktförskjutning rum. I början hade Säde (och GAS) varit de drivande, men i slutet av 1930-talet tog kommunen också över en allt större del av administrationen av verksamheten.

Behovet av insamlingar via arbetskrävande lotterier, olika evenemang och basarer minskade över tid. År 1935 ordnades det sista evenemanget, nämligen en storslagen ”kaffekonsert” med Ester Toivonen, som vunnit Miss Europa-titeln år 1934, som dragplåster.⁷² År 1937 tog man ibruk en ny verksamhetsform för att samla in medel, nämligen en biograf, då även föreningens stadgar ändrades så att näringsverksamhet tilläts.

Välgörenhetsföreningarna var på många områden föregångare i fattig- och socialvården både i städerna och på landsorten. Ute i bruksorterna var det framför allt allmän välfärdsservice som organisationerna etablerade. Mot bakgrund av exempelvis GAS totala välfärdssatsningar (bostäder, säkerhetsarbete, arbetsplatshälsovård, sjukkassor, intressekontor, idrottsverksamhet) var Sädens verksamhet emellertid anspråkslös. Å andra sidan var kliniken och barn- och mödrarådgivningen en källa till stolthet även för bolaget och något av ”en juvel i kronan” i det sociala arbetet: denna verksamhet rönt uppmärksamhet långt utanför kommunen.⁷³

I storstadsmiljön hade välgörenhetsorganisationerna mer omfattande resurser, men samtidigt ett mera begränsat utrymme att påverka lokalsamhällets utveckling.⁷⁴ I storstadskontexten kan man inte heller tala om välfärdsprogram i samma betydelse som på bruks-

71. Toimintakertomus 1936.

72. Säde Ry historiikki 1920–1970, Osa I, s. 7.

73. Fellman, 'French influences'.

74. År 1920 var Helsingfors den enda riktiga storstaden i Finland med ett invånarantal på ungefär 150 000.

orterna, eftersom det fanns många organisationer med mycket varierande målsättningar och specialområden.

Professionaliseringen av filantropin: vägen till bättre social omsorg

Verksamheten i de organisationer vi undersökt visar även på en professionaliseringsprocess. Med termen professionalism hänvisar man vanligtvis till yrkesmässig verksamhet. Vi definierar dock professionalisering brett och ser den inte enbart som en ökning av yrkeskunnigt eller professionellt lönearbete. Professionalismen innebar exempelvis att de filantropiska föreningarna och deras inrättningar specialiserade sig och tog i bruk systematiska verksamhetsprinciper. Hälsovård, mödravård samt socialvård och omsorg började betraktas som särskilda områden inom organisationerna redan i slutet av 1800-talet.⁷⁵ Indelningen motsvarade faktiskt i stor utsträckning det moderna samhällets socialsektor som utvecklades några årtionden senare. Föreningarna var de första att implementera nya idéer och verksamhetsmodeller och medverkade därmed till etableringen av barnvård, åldringsvård, fattighjälpsutdelning och nödhjälpsarbete.

Denna utveckling hängde samman med en ökad vetenskaplighet som betonades på många områden under de första decennierna av 1900-talet. Det moderna samhället skulle kunna förbättras genom att man studerade fenomen systematiskt och rationellt med hjälp av expertkunskap. Inom filantropin slog det vetenskapliga filantropiska tänkesättet igenom, vilket innebar att verksamheten skulle baseras på fastslagna metoder och man strävade efter att skapa modeller och nya metoder, till exempel *case work*-metoden, som utvecklades av den brittiska modellorganisationen Charity Organisation Society. Även scheman för bostäder utvecklades.⁷⁶

Dessa tendenser märktes särskilt tydligt i de traditionella filantropiska organisationerna i städerna. Helsingforsföreningarna utvecklade specifika arbetsmetoder och koncentrerade sig på vissa målgrupper och inrättningar i sin verksamhet. Exempelvis processen för hur man ansökte om hjälp eller bidrag formaliserades och

75. Detta gäller speciellt nordiska välgörenhetsorganisationer, se exempelvis Plymoth, *Fostrande försörjning*, s. 242.

76. Octavia Hill Housing Scheme är ett bra exempel, se Gareth Stedman Jones, *Outcast London. A Study in the Relationship Between Classes in Victorian Society* (Oxford 2016), s. 179.

Hembesök var en av välgörenhetsföreningarnas viktigaste verksamhetsformer. F.V.O.:s hembesökare besökte regelbundet Helsingfors arbetarbostäder och intervjuade familjer som anhöll om hjälp. Styrmansgatan låg i ett av de områden i staden där hjälpbehoven var som störst. Foto: W. W. Wikman 1935, Styrmansgatan 11; Helsingfors stadsmuseum.

föreningarna upprättade rutiner för detta. F.V.O.:s hembesökare inspekterade bidragssökandes levnadsförhållanden, genomförde intervjuer och fyllde i ansökningsblanketter i hemmen. På basis av blanketterna uppgjordes rapporter till den kommitté som fattade beslut om hjälp. Hembesöksinstitutionen var även en oskiljaktig del av bidragssystemet då det fanns ett stort antal bidragssökande som inte själva kunde besöka hjälporganisationens byrå eller framföra en skriftlig anhållan. På bruksorter var hembesöken i en nyckelroll inom mödra- och sjukvården. Genom att förbättra individens kunskap om hygien gjordes hemvården mera effektiv. Till skillnad från stora nationella organisationer inom vård och omsorg stod de lokala föreningarna dessutom i nära kontakt med den befolkning som de understödde. Som vi ovan nämnde var hembesöken ofta en fråga om kontroll och uppfostran, men hembesöken hade även mycket praktiska funktioner.

I övrigt var villkoren de samma för alla bidragssökande familjer. F.V.O. var även en föregångare inom individualiserad hjälp i Finland, det vill säga att hjälpen skulle baseras på varje familjs unika behov (exempelvis ved åt dem som inte själv kunde hämta den, skor till barn som växte snabbt, arbete åt kvinnor som kunde sy hemma och så vidare). F.V.O. tillämpade också tidigt exempelvis *case work*-metoden.⁷⁷ Under mellankrigstiden reviderade de gammalborgerliga filantropiska föreningarna i storstäderna sina syften och förnyade sina finansieringsstrukturer, men även helt nya verksamhetsmodeller för privat välgörenhet uppstod, vilka inte hade rötter i den traditionella filantropin.

Välgörenhetsföreningarna på bruksorter uppvisade delvis ett annat mönster än i Helsingfors. Föreningarna upprätthöll längre en allmän filantropisk profil, även om verksamheten i praktiken var relativt specialiserad som en följd av knappa resurser. Sådes förlossningsklinik och mödravård var dock för finska förhållanden av hög kvalitet och de anställda på kliniken och vid mödrarådgivningen hade lämplig utbildning och omfattande erfarenhet. Formell kompetens var dessutom ett krav om verksamheten skulle kunna godkännas och understödjas av kommunen.

Filantropin som område för professionell verksamhet för kvinnor

Utvecklingen inom de filantropiska organisationerna gav nya möjligheter till samhällelig och professionell verksamhet för kvinnor. Som nämnts genomgick filantropin en omvandling från frivilligarbete baserat på en idé om människokärlek till en rationaliserad, målinriktad hjälpverksamhet baserad på expertis. Vård och omsorg blev områden där kvinnliga filantroper fick en framträdande roll: dels ansågs kvinnorna besitta de egenskaper som behövdes i social omsorg, dels erbjöd filantropisk verksamhet kvinnor sysselsättning utanför hemmet.⁷⁸ Denna uppfattning var välförankrad redan

77. På samma sätt fungerade F.V.O. i Stockholm, se Mikael Sjögren, 'Mellan privat och offentligt. Föreningen för Välgörenhetens Ordande i Stockholm kring sekelskiftet 1900', *Den privat-offentliga gränsen. Det sociala arbetets strategier och aktörer i Norden 1860-1940* (Köpenhamn 1999), s. 37.

78. Tanken att kvinnan hade en naturlig läggning för välgörenhet, vård och tröst var grundläggande i 1800-talets filantropi. Exempelvis Zacharias Topelius som var en av dåtidens ledande filantroper ansåg att kvinnor på grund av sina filantropiska egenskaper kunde uppfostra barnen och vägleda männen. Nils Forsgård, 'Slut icke cirkeln, öppna den!', *HTF* 83 (1998:2), s. 249-250.

i det tidiga 1900-talets socialpolitiska modeller och hänförde sig till kvinnans roll som moder. Man har inom forskningen talat om en form av maternalism, det vill säga att kvinnans kapacitet till moderskap kunde utvidgas till omvårdnad av hela samhället och sårbara grupper.⁷⁹

Filantropiska föreningar hade redan i slutet av 1800-talet gett de kvinnliga medlemmarna ett vidgat rörelseutrymme under en tid som i huvudsak förvisade kvinnan till hemmets sfär.⁸⁰ Under denna tid betydde filantropisk verksamhet framför allt delaktighet i medborgarsamhället i form av folkrörelser såsom kvinnoaksrörelsen, nykterhetsrörelsen och kooperationsverksamheten.⁸¹ Under mellankrigstiden blev verksamheten tidvis ett medel för att vinna social uppskattning genom att påvisa professionalism. Föreningarna var emellertid fortfarande ett område främst för medel- och överklasskvinnor.

Under mellankrigstiden sammanflätades kvinnors frivilliga hjälpverksamhet dessutom med avlönat arbete i föreningar och i de inrättningar föreningarna stödde. Utvecklingen inom socialvård, omsorg och socialt arbete blev ett viktigt område för kvinnlig professionalism även bland andra kvinnor än de som var aktiva i föreningarna. De som var anställda i verksamheten, till exempel i barnhemmen, på kliniker eller på ålderdomshem (biträden och föreståndarinnor) hade fasta arbetsförhållanden.⁸²

Även i företag och offentlig verksamhet syns denna utveckling där kvinnliga välfärdsinspektriser och socialchefer blev allt vanligare.⁸³ Trots att utvecklingen mot professionalism förefaller ha ägt rum något senare på bruksorterna än i storstaden kan en likartad utveck-

79. Sonya Michel, 'Maternalism and beyond', Marian van der Klein et al. (eds), *Maternalism Reconsidered. Motherhood, Welfare and Social Policy in the Twentieth Century* (New York 2012), s. 22–37.

80. Engman, 'Filantropin, välfärdsstaten och alternativen', s. 234.

81. Jämför Risto Alapuro, 'Introduction: Comparative approaches to associations and civil society in Nordic countries', Risto Alapuro & Henrik Stenius (eds), *Nordic Associations in a European Perspective* (Baden-Baden 2010), s. 18.

82. Exempelvis Mikael Sjögren, 'Det sociala' Europa; ett historiskt perspektiv på den europeiska integrationen', Krister Ståhlberg (red.), *Den nordiska modellen i en brytningstid: Forskningsprogrammet Norden och Europa* (Köpenham 1999); Inga Huld Hakanardottir, 'Politics, religion and women in Iceland', Pirjo Markkola (ed.), *Gender and Vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940* (Helsinki 2000).

83. Fellman, 'Company welfare programmes'.

ling skönjas. De anställda på förlossningskliniken i Mänttä och vid mödrarådgivningen hade lämplig utbildning. Gösta Serlachius såg det som viktigt att de bästa sökanden anställdes och han finansierade studieresor för dem som var anställda inom det sociala arbetet.⁸⁴ GAS första socialinspektris Sisko Ania hade en synlig roll i bolaget och uppmärksammades även i offentligheten och i media. Föreningen Säde drevs dock i huvudsak på frivillig basis av entusiastiska kvinnor och verksamheten inriktades på frågor som dessa nyckelpersoner såg som viktiga och som väckte deras intresse.

Det har dock framhållits att professionalism inom filantropin inte enbart var en fråga om att rationalisera praxis inom lokala organisationer, utan den gav även en betydande planeringsroll och till och med en maktposition i samhället, speciellt om verksamheten var av nationell betydelse.⁸⁵ Filantropins ledande kvinnor med goda nätverk fick därför ofta en stark position som en följd av sin verksamhet i föreningarna.

Förhållanden mellan välgörenhetsorganisationerna och det offentliga i lokalsamhället

Som tidigare nämnts var samarbete mellan socialpolitikens olika aktörer och framför allt mellan kommunen och filantropiska föreningar vanligt under denna tid. Verksamheten kunde dock utformas på olika sätt. Exempelvis i Helsingfors bekostade Fattigvårdsstyrelsen skolgången för barn som bodde på F.V.O.:s barnhem. Dessutom stödde stadsfullmäktige driften av hemmet med en större summa. Förhållandet mellan F.V.O. och kommunen var likaså tätt och föreningen kommunicerade med den kommunala fattigvårdsmyndigheten då de inspekterade de bidragsökandes bakgrund. I de största städerna, såsom Helsingfors och Tammerfors, rekryterade fattigvårdsstyrelsen ett stort antal inspektriser från de filantropiska föreningarna i början av 1900-talet.⁸⁶ F.V.O. och Fruntimmersföreningen hade dessutom täta kontakter med andra föreningar som sysslade med välgörenhet i Helsingfors. Stadens välgörenhetsorganisationer

84. Helmi Särkkä, 'Matkahavaintoja Ruotsista lastenkotialalla. Matkakertomus. 25.2.1937', Säde-Yhdistys Kotelo II; Sisko Ania, 'Matkakertomus Ruotsiin tekemästani opintomatkasta 20.9.-10.10.1928', GAS arkiv, Serlachiusmuseerna, Mänttä.

85. Huld Hakanardottir, 'Politics, religion and women in Iceland', s. 198–200.

86. Jaakkola, 'Sosiaalisen kysymyksen yhteiskunta', s. 140.

bildade ett nätverk – eller kluster – inom vilket de olika föreningarna hade sina egna specialområden.⁸⁷

I bruksamhället var samarbetet mellan kommunen, företagen och frivilligorganisationerna vanligen ytterst intimt.⁸⁸ Mänttä är här ett typexempel, där samverkan mellan Säde, kommunen och GAS kring förlossningskliniken blev både omfattande och långvarigt. Samtida undersökningar pekar på likartade samarbeten på andra bruksorter ofta just kring hälsovården. I storstäder var det vanligare att kommunen etablerade en klinik och företagen hyrde ett antal bäddplatser.⁸⁹ Även kyrkan och andra föreningar, exempelvis Marthaföreningar, var ofta involverade i samarbetet.

Initiativet till samarbetet kring förlossningskliniken kom från GAS och Säde. Kommunen hade sedan tidigare en barnmorska, vilket lagstiftningen krävde sedan 1920. Enligt författaren av Mänttä kommuns historia, Mauri Mönkkönen, dröjde det visserligen ett tag innan kommunen blev övertygad om arrangemanget, men efter en del förhandlingar kom man fram till att ett dylikt samarbete skulle förbättra vårdkvaliteten.⁹⁰ Sannolikt insåg man också att verksamheten kunde ha andra förtjänster (smidighet, låga kostnader) då Säde stod för organiseringen och GAS var en betydande finansiär.

Även om samarbetet blev relativt långvarigt, präglades det av spänningar och återkommande konflikter. Nästan varje år fördes förhandlingar om ekonomin. Från Sädes (och GAS) sida förekom det alltid försök att få ett något högre bidrag än det man tidigare beviljats.⁹¹ Frågor om patientavgifter ledde likaså till diskussioner mellan företag och kommun.

År 1929 tillstötte en besvärligare konflikt som ledde till omfattande brevväxling och utdragna förhandlingar. Den ursprungliga orsaken var att GAS år 1928 sade upp Sädes hyreskontrakt för huset där kliniken var inrymd eftersom bolaget behövde marken för planerade

87. Följande lokala föreningar nämndes ofta i Fruntimmersföreningens eller F.V.O.s dokument: Föreningen "Ved för de fattiga", olika syföreningar, Barnavårdsföreningen, Mjölkutdelning Droppen, Stadsmissionen, Diakonissanstalten.

88. Se exempelvis Markelin-Svensson 'Arbetarvälfärden inom storindustrin', s. 221–224.

89. Markelin-Svensson, 'Arbetarvälfärden inom storindustrin', s. 429–431; Polin, 'Kymmene aktiebolags', s. 200.

90. Mönkkönen, *Mäntän historia*, s. 253.

91. Protokoll Mänttä kommunfullmäktige 17 december 1923; Protokoll Mänttä kommunfullmäktige 24 november 1927. Säde-Yhdistys, mapp I, Serlachiusmuseerna, Mänttä.

nybyggen. Såde vände sig då till kommunen med en förfrågan om kommunen kunde upplåta en byggnad för kliniken. Från kommunens sida svarade man dock att man inte hade något att erbjuda och påpekade samtidigt att förlossningskliniken var privat.⁹²

Den akuta lokalfrågan ordnade sig visserligen relativt snabbt då Såde hittade en annan byggnad för ändamålet, vilken även Medicinalstyrelsen kunde godkänna. Hyran var dock hög och Såde vände sig ånyo till kommunen, denna gång med en begäran om ett understöd på 12 000 mk för hyreskostnader.⁹³ Kommunens bidrag var vid denna tidpunkt 15 000 mk per år för löner, men hyran hade ju varit låg så länge man varit inhytt i GAS byggnad. Efter långdragna förhandlingar kom man slutligen överens. Kommunens bidrag höjdes, men inte så mycket som Såde hade äskat. Samtidigt ställde kommunen högre krav på verksamheten. Bland annat skulle barnmorskan som ansvarade för verksamheten på kliniken även arbeta som kommunens barnmorska med alla de villkor som ställdes på den tjänsten. Samtidigt upprättades ett detaljerat kontrakt, där stödnivåer och principer för samarbetet klargjordes tydligare än tidigare och sträckte sig över en längre period.⁹⁴

Även anställningsfrågor gav tidvis upphov till slitningar. Då kliniken ju formellt var privat, ville bolaget och Såde ansvara för rekryteringen. Men även kommunen ville ha ett ord med i frågan. Exempelvis år 1925 anställde bolaget och kommunen en läkare som skulle vara både kommunalläkare och fabriksläkare. Bolaget förespråkade en svenskspråkig kandidat, som dessutom hade deltagit på den vita sidan under inbördeskriget. Detta var en komplicerad fråga för kommunens ledning, då såren efter inbördeskriget ännu var färska.⁹⁵ Denna gång var det bolaget som gick segrande ur kon-

-
92. Brev Mänttä kommun – GAS den 30 oktober 1929; Brev GAS–Mänttä Kommun, den 7 november 1929; Protokollsutdrag, Mänttä kommunfullmäktiges möte 19.11.1929; Protokollsutdrag Mänttä kommunfullmäktiges möte den 27 december 1929; Brev GAS–Mänttä Kommun den 18 april 1930; Protokollsutdrag, Mänttä kommunfullmäktiges möte den 17 juni 1930. Såde-Yhdistys, mapp I, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
 93. Brev till Mänttä kommun 18.4.1930; Protokollsutdrag, Mänttä kommunfullmäktiges möte 19.6.1930. Brev till Mänttä kommun 7.11.1930. Såde-Yhdistys, mapp I, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
 94. Avtal Såde – Mäntän kunta 15.11.1930. Såde-Yhdistys, mapp I, Serlachiusmuseerna, Mänttä.
 95. Mönkkönen, *Mäntän historia*, s. 253.

flikten och den föreslagna läkaren kunde anställas. Några år senare gav rekryteringen av en chefsbarnmorska upphov till konflikt. Även nu ville Säde och Gösta Serlachius ansvara för rekryteringen. Från och med år 1932 ålåg det dock kommunen att anställa den ansvariga barnmorskan.⁹⁶ Denna gång förlorade GAS och Säde maktkampen.

Under 1930-talet tog kommunen ett allt större ansvar för finansieringen, då kraven på service höjdes och verksamheten expanderade. Säde och Gösta Serlachius förlorade emellertid gradvis intresset för kliniken, då bolaget och Säde miste en stor del av sitt inflytande över verksamheten. År 1936 föreslog chefen för kliniken att man även skulle börja med mödrarådgivning. Detta bemöttes genast med intresse hos Serlachius och Sädes ledande personer, och föreningen och bolaget beviljade omedelbart ekonomiskt stöd till verksamheten. Även på detta område samarbetade man med kommunen.⁹⁷ Kommunerna ålades erbjuda mödra- och barnarådgivning i och med en lag från 1944, men redan tidigare uppstod rådgivningsverksamhet ofta i privat, men tidvis även i offentlig regi. Säde beviljades ett årligt statsbidrag på 1 500 mark för verksamheten och kommunen bidrog med motsvarande summa.⁹⁸ I slutet av 1930-talet planerade Säde att börja med barnkrubbor och daghem, men denna verksamhet kom igång först efter andra världskriget.

Privat-offentligt samarbete: två modeller

Vår analys visar att komplexa förhållanden mellan olika aktörer i lokalsamhället förekom. Detta avbildas grafiskt i två figurer. Dessa stiliserade modeller beskriver framför allt de undersökta fallstudierna och man måste därför vara försiktig med generaliseringar. Den lokala sociala ordningen påverkade ju i stor utsträckning filantropins syften, målsättningar och verksamhetsformer.⁹⁹ Ändå kan man observera vissa drag som sannolikt gällde även på andra bruksorter och i stora städer som hade likartad närings- och befolkningsstruktur som Helsingfors.

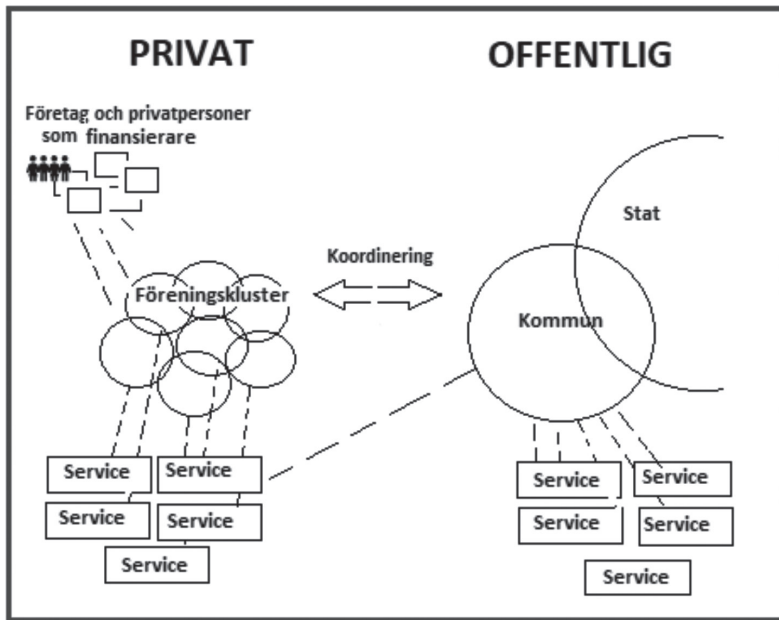
96. Medicinalstyrelsens beslut den 13 februari 1932. Medicinalrådet Herman Lavonius.

Säde-Yhdistys, mapp I, Serlachiusmuseerna, Mänttä.

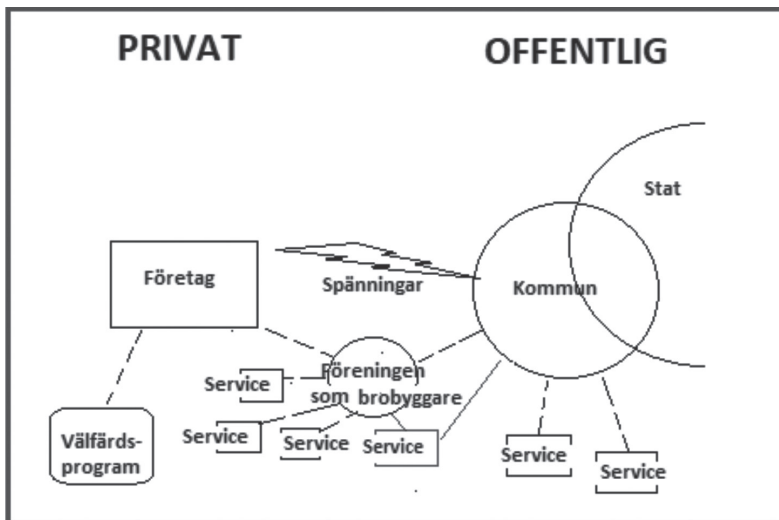
97. Säde Ry historiikki 1920–1970, osa I, s. 7.

98. Protokoll från Mänttä kommunfullmäktiges möte den 11.9.1936, Säde-Yhdistys, mapp I, Serlachiusmuseerna, Mänttä.

99. Social ordning betyder här maktförhållanden som fastställde hur lokalsamhället ordnades och fungerade.

Figur 1a: Storstadsmodell

Figur 1b: Bruksortsmode'll

Gemensamt för de båda figurerna är att de avbildar hur olika aktörer ofta hade mycket diversifierade roller och maktpositioner inom filantropins verksamhetsfält. Samtidigt kan man observera vissa skillnader mellan dem. Överlag verkar det som om små kommuner hade mera omfattande samarbete med de privata aktörerna än större kommuner. I bruksortsmodellen framstår de filantropiska organisationerna dessutom som brobyggare mellan de privata företagen och den offentliga sektorn, framför allt kommunen. Deras placering är mellan det privata och offentliga. I brukssamhällen hade överlag det privata en mera framträdande roll för etableringen och utvecklingen av den lokala välfärdsservicen, som en följd av att orterna ofta uppstått kring företaget. Samma aktörer verkade också på många väldigt olika områden. Välfärdsorganisationerna på bruksorterna var intimt knutna till företaget, då största delen av finansieringen erhöles därifrån och företagens ledning ofta hade som ambition att kontrollera och styra verksamheten även då kommun och stat tog ett stadigare grepp om verksamheten i och med välfärdsreformerna.

Även om det förekom spänningar både mellan kommun och företag och mellan kommun och stat, och gränserna mellan de filantropiska välgörenhetsorganisationerna, företaget och kommunernas ansvar var otydliga, kunde man ofta enas. Fastän kostnaderna och deras fördelning var en central fråga och regelbundna slitningar och omförhandlingar förekom i Mänttä, var konflikterna vanligtvis inte oöverkomliga. En orsak var vanligen krasst ekonomisk. Små kommuner hade i regel svaga finanser, samtidigt som staten ålade dem nya uppgifter genom ny lagstiftning. För bolaget fanns det å andra sidan en stabil finansieringspartner som kunde förväntas köpa tjänster även längre fram. Efterfrågan var tryggad. Samarbetet hade dessutom ofta andra gemensamma mål, till exempel att locka nya invånare till kommunen genom att erbjuda god service och arbetsmöjligheter. På detta sätt kunde man förenas i en strävan att bygga en stark lokal identitet. Företaget skapade bilden av sig som en god arbetsgivare, samtidigt som det tillsammans med kommunen tog sitt sociala ansvar.¹⁰⁰ Både kommun och företag förefaller dessutom ofta att ha hyst misstankar gentemot staten, som man uppfattade att

100. Fellman, 'Company welfare programmes'.

inte hade kunskap om lokala förhållanden.¹⁰¹ Exemplet från Mänttä stöder alltså Henrik Stenius påpekande om att det varit kännetecknande för den nordiska modellen att civilsamhället och kommunen/lokala beslutsfattare ofta kunnat förenas i sina intressen och därmed har de tillsammans utgjort en motvikt mot staten.¹⁰²

Storstadsmodellen (Fig. 1a) indikerar igen att företagen hade en mera begränsad beslutsmyndighet inom det privata (placerad i utkanten). De understödde föreningarna, men försökte sällan aktivt påverka innehållet i den filantropiska verksamheten. Deras roll liknade i många fall det som i dag uppfattas som sponsor. I denna modell utgjorde inte föreningarna ”brobyggare” utan snarare en primär (kollektiv) aktör inom det privata. Deras direkta innehav av serviceinrättningar möjliggjordes av stabila finansieringsstrukturer och långsiktiga ekonomiska förutsättningar. I storstaden var det privata och det offentliga tydligare åtskilda, även om det privata erhöll finansiering från kommunen. Det fanns ganska lite samordnad service och i stället var understödssystemen inom till exempel fattigvård och barnskydd parallella (privat/offentlig). Arbetsfördelningen mellan kommun och föreningar blev tydligare under 1920-talet. Ju mer kommunen tog över ansvarsområden inom socialvård och omsorg, desto mer blev det privata reaktivt visavi det offentliga.

I båda miljöerna förekom dock privat och offentligt samarbete och detta samarbete hade tidvis konkreta effekter på längre sikt. På bruksorter övertog det offentliga de privata skolorna, sjukstugorna och klinikerna, så att verksamheten fortlevde i offentlig regi. Samarbetet i städerna inverkade å sin sida på offentlig praktik, exempelvis utvecklandet av intervjuprotokoll och arbetsstugor. Ett annat konkret resultat av samarbetet var ett arkiveringssystem för personakter som F.V.O. använde och som utgjorde grunden till 1920-talets registerbyrå i Helsingfors.¹⁰³

Välgörenhetsorganisationerna spelade också en viktig roll i institutionaliseringen av den kommunala fattigvården, och exempelvis

101. Fellman, 'Company welfare programmes'; Keijo Keravuori, 'Teollisuuden sosiaalinen toiminta – alkusanat', Keijo Keravuori (toim.), *Teollisuuden sosiaalinen toiminta* (Helsinki 1947), s. 5–8.

102. Stenius, 'Nordic associational life'.

103. 'Föreningen för välgörenhetens ordnande – In memoriam', *Hufvudstadsbladet* 25.11.1926, s. 6.

inom mödra- och barnvården hade de privata aktörerna en viktig pionjärsroll. Varken i Helsingfors eller på bruksorterna förblev dock förhållandena oförändrade. I Helsingfors började förbindelsen mellan de filantropiska föreningarna och kommunen luckras upp redan i början av 1920-talet. Som en följd av Fattigvårdslagen från 1922 tog kommunen en ledande roll i ordnandet av fattigvården, medan föreningarna koncentrerade sig på smalare specialområden och mera begränsade målgrupper. F.V.O. redogjorde för sin nya strategi i *Hufvudstadsbladet* på följande sätt: ”Numera har dock den legala fattigvården undergått en betydande förändring till det bättre och därför har F.V.O. begynt huvudsakligen inrikta sin verksamhet på den tysta nöden de s.k. Pauvres honteux, se som en gång sett sol i livet, men omkring vilka skuggorna tätna allt mer och mer.”¹⁰⁴

F.V.O.:s nya inriktning var även ett uttryck för den koordinering som förekom i samarbetet mellan de privata föreningarna och den kommunala socialmyndigheten i staden. Föreningarna var nämligen snabba att omforma sina verksamhetsformer och söka sig till områden där kommunens aktivitet var begränsad.

Även i de mindre kommunerna i periferin uppluckrades samarbetet gradvis, bland annat som en följd av att en striktare lagstiftning ställde allt högre krav på kommunen gällande hälso- och förlossningsvård. Utvecklingen var emellertid långsammare än i storstaden. Ännu år 1938 uttalade sig GAS dåvarande socialchef mycket positivt om samarbetet med kommunen och ansåg att det fanns potential att utveckla det även i framtiden. Han betonade dock att det var viktigt att se över vilken verksamhet som var överlappande och vilken som var kompletterande för att undvika dubbelarbete.¹⁰⁵ Kriget och de stora välfärdsreformerna under decennierna efter kriget snabbade dock upp utvecklingen. I Mänttä upphörde GAS och Sädes roll i kliniken helt efter kriget. En viktig utlösande faktor var att det från och med 1949 krävdes treskifte i kliniken, vilket innebar mycket snabbt växande personalkostnader.¹⁰⁶ Dessutom förändrades samarbetsförutsättningarna på grund av de ändrade politiska

104. *Hufvudstadsbladet* 13.11.1920.

105. Ilkka Laurila, Esitelmä pidetty Mäntän maakunnallisessa huoltoväen kokouksessa 3.10.1938. GAS arkiv, Serlachiusmuseerna, Mänttä.

106. Säde Ry historiikki 1920–1970, osa II, s. 3.

styrkeförhållandena i kommunens beslutande organ, framför allt kommunfullmäktige.

Utvecklingen mot en allmän välfärdsstat innebar att statens roll obönhörligt stärktes och att makten centraliserades. Civilsamhället och kommunen fortfor visserligen att vara viktiga aktörer även senare, men inflytandet minskade. Samtidigt gick utvecklingen mot en allt mer likvärdig välfärd i olika delar av landet, och de lokala variationerna minskade.

Avslutande diskussion

I denna uppsats har vi studerat filantropiska organisationer i två lokalsamhällen. Huvudsyftet var att belysa filantropin som en föränderlig och mångfacetterad samhällelig företeelse.

Ett annat syfte var att granska filantropins betydelse för skapandet av nya välfärdsstrukturer på tröskeln till den moderna välfärdsstatens uppkomst, samt att analysera vilka ideal filantropins aktörer hade under en tid av urbanisering och snabb ekonomisk utveckling och social förändring. Trots att vi studerat endast ett fåtal organisationer på två orter, uppvisade verksamheterna rätt stora variationer. Den empiriska undersökningen visade att den filantropiska verksamheten tog sig många olika konkreta uttryck och former. Det var inte bara en fråga om fattigvård, utan mångsidig social service, rådgivning och till och med rekreationsverksamhet. Flera av dessa aktiviteter föregick offentliga initiativ, och i vissa fall stod de även modell för, och fortlevde i, offentlig verksamhet. Vår undersökning åskådliggör också att samarbetet med det offentliga kunde vara omfattande och att gränserna mellan privat och offentligt ofta var både porösa och otydliga. Jämförelsen mellan den urbana miljön och bruksorten på landsbygden visar tydligt att det lokala sammanhanget påverkade både filantropins syfte och verksamhet.

Mellankrigstiden innebar en vändpunkt inom den filantropiska verksamheten, både i Helsingfors och på bruksorten, men utvecklingen följde något olika mönster. De stora Helsingforsorganisationerna utvecklades tidigare till specialiserade välfärdsorganisationer med ett allt mer professionellt förhållningssätt. Även i de mera perifera brukssamhällena ägde en dylik utveckling rum, men vändpunkten förefaller att ha kommit något senare. Mycket av Sädes verksamhet var både välutvecklad och professionell, och i vissa hän-

seenden banbrytande för finska förhållanden, men å andra sidan förblev aktiviteten länge informell och baserad på personernas egna specialintressen.

Perioden framstår alltså som en brytpunkt där en ny dynamik och ny arbetsfördelning mellan välfärdsaktörer utkristalliserar sig. Den kommunala socialvården bekräftades, moderniserades, specialiserades och tog sig in på nya ansvarsområden. De första stegen mot den finländska välfärdsstaten, baserad på offentligt finansierad service och en tanke om universalism, togs, även om de genomgripande reformerna implementerades först efter andra världskriget.

Frivilligorganisationernas roll inom vård och omsorg minskade gradvis, och vår fallstudie lyfter fram ett utvecklingsförlopp som belyser denna större omdaning. Även om föreningarna reviderade sina syften och verksamhetsformer, bevarade och bekräftade de sin ställning både i lokalsamhället och i civilsamhället. Våra resultat stöder därmed de kritiska synpunkter på teorin om den sociala uppkomsten av civilsamhället (*theory of social origin*) som framlagts, det vill säga tanken att växande offentliga sociala kostnader tränger undan privat välgörenhetsverksamhet.¹⁰⁷ Även senare har det funnits privata alternativ och privat verksamhet (både kommersiell och filantropisk) i den finländska välfärdsmodellen. Begreppet *mixed economy of welfare* baserar sig på en tanke om en arbetsfördelning mellan olika aktörer. Fenomenet fortfor att existera även om begreppet välfärd så småningom omdefinierades, och de konkreta modellerna för samarbete och verksamhet förändrades.

Föreningarna bör även ses som föregångare till sådan verksamhet som sedermera bedrevs i offentlig regi. Dessutom var framför allt Helsingforsföreningarna, men i vissa fall också bruksorternas inrättningar, tidiga expertorganisationer inom socialt arbete, socialvård och omsorg. Vår undersökning vittnar om att moderniseringen även utsträckte sig till konkreta handlingar och praxis, och där var ofta små föreningar initiativrika. De undersökta föreningarna kan egentligen betraktas som föregångare inom det vi i dag skulle kalla för "den tredje sektorn". Fruntimmersföreningen var en viktig orga-

107. Exempelvis Karl Henrik Sivesund & Per Selle, 'Civil society in the Nordic countries: Between displacement and vitality', Risto Alapuro & Henrik Stenius (eds), *Nordic Associations in a European Perspective* (Baden-Baden 2010), s. 117.

nisation som utvecklade modern åldringsvård under en tid då ett flertal av åldringarna var tvungna att förlita sig på släktens försörjning, medan Sades förlossningsklinik och mödrarådgivning hörde till pionjärerna på området.

Mycket följde även gamla spår. Man bör dock minnas att bakomliggande orsaker till och motiv för en viss verksamhet kan ha förändrats även om verksamhetens konkreta uttryck inte reformerades. Man kan här jämföra med företagens interna välfärdsprogram, vilka i början var ett uttryck för en paternalistisk ledarskapsstrategi, men under mellankrigstiden allt mer blev ett uttryck för ett modernt ledarskap. På samma sätt kan man tolka utvecklingen inom storstadsföreningarna. Dessa grundades som gammalborgerliga organisationer med syftet att lösa fattigdomsproblemet, men under mellankrigstiden övergav man tanken att förändra samhället i sin helhet. I stället inriktade man sig på att förbättra förhållanden inom vissa specialområden. Att ”göra gott” ersattes av att ”göra rätt” som ledande princip, även om verksamhetsformerna i praktiken genomgick endast mindre modifieringar.

Förändringarna i verksamhet och målsättning måste även ses mot bakgrund av de tankar kring nationsbyggnad som var starka efter inbördeskriget och elitens strävan att dämpa de sociala spänningarna i företagen, i lokalsamhället och i landet som helhet. Sociala reformer och bekämpandet av fattigdom, misär och bostadsbrist skulle motverka samhällsliga konflikter. Här har vi observerat hur dessa tankar bekräftades på lokalplanet och hur de skulle genomföra detta projekt, det vill säga de aktiva inom filantropisk verksamhet, såg på sin uppgift och hur den skulle förverkligas.

Man kan här se anknytningen till de rådande modernitetsideologierna. Målsättningarna för det filantropiska arbetet grundade sig på tankar och idéer om hur samhället bäst kunde ordnas och samhällsproblemen bäst kunde avhjälpas. Mödrarådgivning, barnavård och allmän hälsovård skulle motverka sjunkande födslootal och höja befolkningens kvalitet.¹⁰⁸ Genom systematisk, rationell och professionell verksamhet kunde man planera, och formera, det nya samhället. Professionalisering och vetenskapliggörande var viktiga element av denna process. Såsom Fellman nyligen diskuterat, avspeglade sig

108. Se exempelvis Laurent, *Asiantuntijuus, väestöpolitiikka*, s. 58–60.

dessa tankegångar även i de nya idéer om professionell företagsledning som uppstod i början av 1900-talet. Som vi nämnde tidigare hade välfärdskapitalismen i slutet av 1800-talet blivit en allt viktigare strategi bland företagsledare i Förenta staterna. En modern, professionell företagsledare hade inte endast ansvar för sina arbetare, utan skulle också befrämja social utveckling i det omliggande samhället. Detta gällde speciellt storföretag som blivit inflytelserika samhällsaktörer. Dessa tankar och ideer nådde Finland och avspeglade sig naturligtvis framför allt i företagets interna välfärdsprogram, men spillde även över till verksamheten i de lokala välfärdsorganisationerna på bruksorten.

Den finländska utvecklingen var alltså en del av större trender runtom i Europa och även i USA och förebilderna fanns utomlands. Föreningen för Välgörenhetens Ordnande i Helsingfors organiserades enligt en modell baserad på den brittiska Charity Organisation Society (COS), som överlag inspirerade till grundandet av ett stort antal F.V.O.-föreningar i olika nordiska städer. Bruksortsorganisationerna uppstod senare, men även för dem var utländska förebilder viktiga. Till exempel svenska fabriksstäder där välgörenhetsverksamhet förekommit sedan länge iakttogs av företagsledare och föreningsaktiva på finska bruksorter. Tankar om och åtgärder för att höja födslootalen, befrämja folkhälsan och förbättra folkstammen förekom likaså i många länder under denna tid.

Vi har granskat en tidsperiod då begreppet ”filantropi” började ersättas av ”socialt arbete”. Frivilligt arbete började kanaliseras till andra områden och blomstrade sedermera i kulturliv, idrott och rekreationsverksamhet. Trots allt betyder det inte att filantropi som en verksamhet med allmänna syften försvunnit. Filantropi i dag betraktas ofta som ett samspel mellan internationella storföretag, stiftelser och icke-statliga organisationer – ett fält som är helt professionellt och även vetenskapligt.